

**ON DOKUZUNCU YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA
KARADENİZ BÖLGESİ'NDEN RUSYA'YA
YAPILAN GÖÇLER ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER***
SOME REMARKS ON THE MIGRATION FROM OTTO-
MAN BLACK SEA REGION TO RUSSIA IN THE SECOND
HALF OF 19TH CENTURY

Eyyub Şimşek**

Makale Bilgisi **Article Info**
Başvuru: 20. Mart 2017 Recieved: March 20, 2017
Kabul: 20 Mayıs 2017 Accepted: May 20, 2017

Özet

19. Yüzyılda hem siyasal hem de ekonomik açıdan hızlı bir gelişim sürecine giren Rus Çarlığı için demografik politikalar son derece önemliydi. Özellikle Kafkaslar gibi Müslümanların çoğunlukta olduğu bölgeleri ele geçiren Rusya buradaki nüfusu Osmanlı topraklarına zorla göç ettirirken, hem onların boşluğunu doldurma hem de gelişen sanayi ve ticaretinin iş gücü açığını kapatma adına Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslim unsurları kendi topraklarına çekmeyi amaçlamıştı. Böylece bu yüzyılda hem Anadolu'dan hem de Balkanlar'dan yüz binlerce gayrimüslim Rusya'ya göç etmişti. Kendi sınırlarına olan yakınlığından dolayı Karadeniz bölgesine ayrı bir önem veren Rusya, konsoloslukları vasıtasıyla bölgede yoğun bir propaganda faaliyetinde bulunarak, sosyal ve ekonomik açıdan zor şartlarda yaşayan gayrimüslimleri ülkesine çekmeye çalışmıştır. Bu durumun farkında olan Osmanlı İmparatorluğu da bir takım tedbirler almışsa da yaşanan göç hareketinin önüne geçememiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Rusya, Göç, Karadeniz Bölgesi.

* Bu makale, Aksaray Üniversitesi BAP birimi tarafından desteklenen 2017-006 kodlu ve "XIX. Yüzyılda Osmanlı Topraklarından Rusya'ya Yapılan Göçler" adlı proje çerçevesinde kaleme alınmıştır. Rusça kaynakların çevirisi için Araş. Gör. Selim Karagöz'e müteşekkirim.

** Yrd.Doç.Dr., Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: eyyubsimsek@aksaray.edu.tr

Abstract

In the 19th century, demographic policies were extremely important for the Tsardom of Russia, which entered a rapid development process both politically and economically. Russia, which seized the lands where mostly Muslims lived such as the Caucasus, forced the population that live in those regions to migrate to Ottoman territory and intended to attract non-Muslim elements living in Ottoman lands to its own lands, both to fill the deficiency of the deportees and to meet the manpower deficit of the developing industry and trade. Thus, during this century, hundreds of thousands of Ottoman citizens from both Anatolia and the Balkans emigrated to non-Muslim Russia. Russia, which placed a particular importance to the Black Sea region due to its proximity to its borders, carried out a very intensive propaganda in the region through its consulates and tried to attract non-Muslims, living socially and economically in tough conditions. The Ottoman Empire, which was aware of this situation, took some measures but was not able to prevent this migrant movement.

Key Words: Ottoman, Russia, Migration, Black Sea Region.

Giriş

Osmanlı göç tarihine dair çalışmaların odak noktası genel itibariyle kaybedilen yerlerden Osmanlı topraklarına yapılan göçler olmuştur. Hâlbuki bu göçlerin yoğun olduğu dönemlerde tersine bir göçün ve demografik değişimin yaşandığı da bir gerçektir. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren başta Amerika ve Rusya olmak üzere dünyanın birçok bölgesine Osmanlı topraklarından göç akışı vuku bulmuştur¹ ki yüzyılın sadece ikinci yarısında yarım milyondan fazla insanın bu bölgelere yerleştikleri ifade edilir.² Tabi ki bu vaka I. Dünya Savaşı neticesinde Yunanistan ile yapılan nüfus mübadelesi gibi anlaşmalı bir demografik hareket değildi. Fakat Rusya ile olan nüfus akışının bilinçli bir programa ve politikaya dayandığı ileri sürülebilir. Rusya'nın sahip olduğu siyasal ve ekonomik gücün de bu demografik takası yönlendiren taraf olmasını sağladığı söylenebilir. Özellikle II. Katerina dö-

¹ Mesela bkz. Kemal H. Karpat, "The Ottoman Emigration to America, 1860-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 17, No. 2 (May, 1985), ss. 175-209; Nedim İpek, "Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü", *OTAM*, 6, 1995, ss.257-280; Ahmet Akter, *Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007. Erdal Açıkse - Ebru Güher, "Arşiv Belgeleri Işığında Anadolu'dan ABD'ye Ermeni Göçü (Elazığ/Harput İli Örneği)", *Yeni Türkiye*, 61, 2014, ss.1138-1147; Ufuk Gülsoy, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rumeli'den Rusya'ya Göçürülen Reaya*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul 1993; Selim Hilmi Özkan, "Osmanlı Devletinden Gürcistan'a Ermeni Göçü ve Tiflis'te Ermeni Faaliyetleri (1878-1915)", *Yeni Türkiye*, 62, 2014, ss.1800-1809.

² Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş, İstanbul 2010, s.50.

neminden (1762-1796) itibaren Osmanlı toprakları üzerinde genişleme politikası güden Rusya, elde ettiği toprakların demografik yapısını değiştirme adına sistematik bir politika takip etmişti. Böylece Rus Çarlığı'nın yıkılışına kadar devam edecek olan göç çekme politikasının ortaya çıktığını belirtmek gerekir.³ Rusya, önce Karadeniz'in kuzeyine ve Kırım'a, on dokuzuncu yüzyılda da Kafkasya'ya yerleştikten sonra buradaki Müslüman-Türk unsurları ya iç göçe ya da Osmanlı topraklarına doğru dış göçe zorlamıştı. Boşalan bölgeleri Osmanlı topraklarında yaşayan başta Ortodoks dayanışması içerisinde oldukları Rum ve Bulgarlar⁴ olmak üzere Ermeniler, Kürtler ve Yezi-diler gibi toplulukları ülkesine çekerek "şenlendirmeye" çalışmıştır. Kimi tarihçiler bu göçleri etnik ya da dinsel baskılarla doğrudan alakalı görseler de buna dair somut kanıt getirmekte zorlandıkları görülmektedir.⁵ Bu göçlerde dinsel baskı, din değiştirmeye zorlama gibi nedenlerden ziyade sosyal ve ekonomik sebeplerin daha etkin olduğu düşünülmektedir. Bu çalışma, Kırım Savaşı (1853-1856) sonrası Karadeniz bölgesinden Rusya'ya yapılan göçlerin sosyal ve ekonomik koşulları üzerine bir değerlendirme yaparak Osmanlı göç tarihi çalışmalarına katkı yapmayı amaçlamaktadır.

Göçlerin sebeplerine geçmeden önce belirtilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. Tarihteki büyük göç dalgalarına bakıldığında savaş, kuraklık ve deprem gibi doğal afetler, dinsel baskılar vb. gibi faktörlerin kitlesel göçlere sebebiyet verdiği görülmektedir. İncelenen dönemde ise kitlesel bir göçten ziyade bir "zincir göç" hadisesinin yaşandığını belirtmek gerekir. Sosyolojik olarak bakıldığında bu tip göçler, bireyselliğin ötesinde aile fertlerini ve hatta yakın akraba çevresini de kapsamaktadır. Zincir göçlerin iki temel özelliği bulunmaktadır. Evvela gidilecek yer hakkında bilgi sahibi olunması söz konusudur. Bu bilgi ya yakın çevreye ya da aile bireylerinden birisinin başka bir ülkeye gidip, dönüşte anlattıklarına dayanır. Zincir göçlerin bir diğer özelliği de göçe bireyin kendisinin karar vermeyişidir.⁶ Araştırma konusu olan dönemde göç öncesinde genelde aynı köyden ya da aynı aileden

³ Konu hakkında bkz. Eyyub Şimşek, "18. Yüzyılın Sonunda Rusya'nın İskân Politikaları ve Osmanlı Rumlarının Rusya'ya Göçü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31/2, 2016, ss.543-568.

⁴ Ahmet İlker Baş, *Demographic Engineering: Bulgarian Migrations from the Ottoman Empire to Russia in the Nineteenth Century*, Bilkent Üniversitesi (Unpublished Master Thesis), Ankara 2015.

⁵ Mesela bkz. V.A. Chirikba, "Armenians and Their Dialects in Abkhazia", *Studies in Slavic and General Linguistics*, 33, *Evidence and Counter-Evidence: Essays in Honour of Fredrik Kortlandt. Volume 2: General Linguistics*, 2008, ss.51-67.

⁶ Seçil Erdoğan, "İngiltere'de Yaşayan Türk Sığınmacılar, Sığınma Arayanlar, İltica Etme Nedenleri ve Karşılaştıkları Güçlükler", *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-Dergisi*, 11 Şubat 2007, s.3. <http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/makaleler/serdogan.pdf> (17.02.2017).

olup, tüccar ya da mevsimlik işçi olarak Rusya'ya gidenlerin anlattıkları şeyler göçmenler için önemli bir bilgi kaynağı durumundaydı. Göçmen grupların bireysel hareket etmekten ziyade toplu göç girişimleri söz konusu olmuştur. Bu dönemde ekonomik ve sosyal şartların ortaya çıkardığı “çaresizlik” Rusya'nın endüstriyel gelişiminin “cazibesi” ile birleşince Rus toprakları yeni bir yurt olarak kabul görmeye başlamıştı.

1. Göçlerin Sebepleri

1.1. Rusya'nın Ekonomik Gelişimi

Rus Çarlığı on dokuzuncu yüzyılda hem siyasal hem de ekonomik açıdan büyük bir gelişim göstermişti. Ekonominin hızla gelişmeye başladığı dönemde Rusya güney sınırlarını da iyice genişletince Karadeniz üzerinden özellikle tahıl ürünlerini ihraç etmeye başladı. Yeni pazarların oluşması ve nüfusun artmasıyla toprak fiyatları arttı. Endüstri de piyasa ekonomisindeki gelişmeden etkilenmişti. Diğer taraftan 1837 yılında ilk demiryolu hattının açılışıyla beraber büyük demir fabrikaları Rus topraklarında hızla yayılmaya başladı. Kırım Savaşının kaybedilmesi demiryolu hattının askeri önemini ortaya koyduğu gibi, Orta Asya'da yeni topraklar elde ettikçe bu toprakların siyasal ve ekonomik entegrasyonunun sağlanması adına da demiryolunun vazgeçilmez bir vasıta olduğu anlaşılmıştı. Bu sebeple 1860'dan sonra büyük bir demiryolu ağı inşasına başlandı. Rusya 1851'de yıllık geliri 500,000 rubleye varan on dokuz makine yapım fabrikasına sahipti. 1860 yılında imalathanelerin sayısı yüzyılın başındakinin iki katına çıkarak 2818'e ulaşırken; makine yapım fabrikalarının sayısı da doksan dokuz olmuştu ve bunların yıllık toplam geliri 8,000,000 ruble civarında idi. Rusya'nın asıl sanayileşmesi ise 1880 sonrası dönemde olmuştur. 1895'e kadar mevcut fabrikalar üç katına çıkmış; Rusya ekonomisi 1880-1889 yılları arasında yüzyılın en büyük ekonomik büyümesini yaşamıştır. Yani Rus Çarlığı için demografik kaygılar kadar ekonomik iş gücü de ön plana çıkmaya başlamıştı.⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Rumlarla Ruslar arasında zaten yüzyılın başından itibaren bir yakınlaşma başlamıştı. Dini bağları olan iki millet arasında sıkı ticaret de mevcuttu. 1808-1811 arasında Odesa'daki tüccarların yüzdesine bakıldığında en büyük topluluğu Rumların oluşturdu-

⁷ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 2010, s.334-335; Nicholas V. Riasanovsky-Mark D. Stenberg, *Rusya Tarihi, Başlangıçtan Günümüze*, Çev. Figen Dereli, İnkılap, İstanbul 2014, s.357-358; Hayri Çapraz, *Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19. Yüzyıl)*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2012, s.33-35; Hélène Carrère d'Encausse, *Tamamlanmamış Rusya*, Çev. Reşat Uzmen, Ötüken, Ankara, 2003, s.163; Kezban Acar, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimine Rusya*, İletişim, İstanbul 2014, s.308.

ğunu görmek mümkündür.⁸ Öte yandan on dokuzuncu yüzyılda Rusya'nın askeri yapılanmasında Rumların başat rol oynadıkları bilinmektedir.⁹ Her ne kadar Rusya Rumlara olan ilgisini dini duygularla açıklama yoluna gitse de, özellikle on dokuzuncu yüzyılda tam anlamıyla kapitalist bir ekonomiye sahip olmasıyla ve artan iş gücü ihtiyacıyla birlikte Rumları ve diğer Osmanlı Ortodokslarını kendine çekip iş gücü yaratma yoluna gitmesinden bu politikanın sadece dini amaçlı olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁰ Öyle ki Rumlar sadece Osmanlı sınırına yakın bölgelere değil, aynı zamanda sınıra oldukça uzak, fakat on dokuzuncu yüzyılda önemli ekonomik gelişim gösteren ve nüfus açığı olan bölgelere de göç ettirilmişlerdir.¹¹ Yani Ortodoks Rumların Rusya'ya çekilmesi sadece dini bir politika değil, aynı zamanda Rusya'nın on dokuzuncu yüzyıldaki ekonomik modernizasyonunun bir parçası olarak da çok önemliydi.¹² Netice olarak Rusların on dokuzuncu yüzyıldaki ekonomik gelişiminde bir politika olarak belirlediği Osmanlı'nın gayrimüslimlerini kendine çekme siyaseti Rusların oldukça işine yaramıştı denilebilir.¹³

⁸ I. Nikolopoulos, *Greki i Rossiya XVII-XX vv.*, Rossiskaya Akademiya Nauk, Sankt Peterburg, 2007, s.108-110.

⁹ *A.g.e.*, s.165-184.

¹⁰ E. N., Buneeva, *Krupnoe Pomeşçe Hazyaistva Rossii v Kontse XVIII- Pervoi Polovine XIX Veka*, Aftoreferat, Voronej, 2002, s.11-13.

¹¹ N. L., Klein, *Ekonomičeskoe Razvitie Povoljya v Kontse XIX-Naçale XX Veka*, İzdatelstva Saratovskovo Universiteta, Saratov 1981, s.15-16.

¹² S. V., Bespalov, *Politika Ekonomičeskoj Modernizatsii Rossii v Diskucijah Kontsa XIX-Naçala XX Vekov*, İzdatelstvo Samarskovo Nauçnovo Sentra RAN, Samara 2004, s.9.

¹³ V. T., Ryazanov, *Ekonomika Razvitie Rossii XIX-XX vv.*, SPBGU (СПБГУ) 1998, s.106. Ermenilerin Karadeniz Bölgesinden Rusya'ya göçlerine dair, hatırı sayılır bir malumat yoktur. 1828-1829 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra çoğunluğu Kars ve Bayezid'den olmak üzere 90.000 kadar Ermeni'nin Ruslar tarafından Nahcivan'a göç ettirildiği ifade edilmektedir. Bkz. Özcan, *a.g.e.*; Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, 13/17, Ankara 1988, s.365-434. Rum göçlerinin imparatorluğun sonuna kadar devam ettiği bilinmektedir. On dokuzuncu yüzyılda Rum göçlerinin en yoğun olduğu dönem; 1828-1882 tarihleri arasında kapsamaktadır. Bu dönemde Karadeniz bölgesinden Rusya'ya göç eden Rumlar hakkında çeşitli sayılar telaffuz edilmektedir. Bazı Yunanlı tarihçiler 350.000 ile 400.000 arasında Rum'un Rus Çarlığına yerleştirildiğini iddia etseler de bu tezlerini kanıtlamakta zorluk çekmektedirler. Bkz. Constantin Papoulidis, "Les Grecs de Russie au 19e siècle et au début du 20e", *Balkan Studies*, 32/2, 1991, s.237. N. Petsalis-Diomidis, "Hellenism in Southern Russia and the Ukrainian Campaign: Their Effect on the Pontus Question (1919)", *Balkan Studies*, 13, 1972, *Thessaloniki*, s.222. Yunanlı tarihçi Karpozilos bu sayıları oldukça abartılı bulduğunu ifade eder. Apostolos Karpozilos, "The Greeks in Russia", Richard Clogg (ed.), *The Greek Diaspora Twentieth Century*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 1999, s.138. Yunanistan'ın bağımsızlığından itibaren büyük çoğunluğu Anadolu'dan olmak üzere Rusya'ya göç eden Rumların sayısı üzerine kesin bir sayı vermek mümkün görünmese de çeşitli araştırmacıların aktardıkları verilerden hareketle yirminci yüzyılın başına kadar 95.000 civarında Rum'un Ana-

1.2. Himâye Sistemi ve Rus Konsolosluklarının Faaliyetleri

1768-1774 Savaşını müteakip Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında cereyan eden bütün savaşlar ve bunların neticesinde değişen sınırlar, uç bölgelerde yaşayan Rum ve Ermeni nüfusun Rus topraklarına olan göçünü hazırlayan bir unsur olmuştur.¹⁴ Bu dönemde Osmanlı Rumlarını kendi ülkesinde istihdam ederek onların denizcilik mesleğindeki maharetlerinden ticaret ve donanma alanında yararlanan Rusya'nın bir sonraki yüzyılda daha farklı bir politika takip ettiği görülmektedir.¹⁵ Rusya açısından bakıldığında on sekizinci yüzyılda nüfus çekme politikasının temelinde çoğunluğu Osmanlı İmparatorluğundan ele geçirilen yeni yerleşim yerlerinin iskân edilmesi yatmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı tebaası dışında Almanlar ve Polonyalılar da Çarlık Rusya'sının yeni topraklarına yerleştirilmişlerdir.¹⁶

Kırım Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu ile çeyrek asır boyunca barış içerisinde yaşayan Rusya'nın demografik yapılanması için önemli bir vasıta olan savaş, ortadan kalkmıştı. Bundan sonra Rusya yeni politikalar belirleyerek Osmanlı topraklarında yaşayan ve genelde gayrimüslim olan kitleleri kendi topraklarına yerleştirmeye çalıştı. Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu sosyo-ekonomik şartları kendi lehine kullanan Rusya için konsolosluklar birer temsilcilik olmaktan ziyade göç politikasının propandanda faaliyetlerinin yürütüldüğü en önemli merkezler olmuştur. Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre; on dokuzuncu yüzyılda Rusya, özellikle Karadeniz bölgesinden kalifiye zanaatkâr ya da işçilerden ziyade, sosyal ve ekonomik şartları kötü durumda olan, arazi sahibi olamamış ya da ailesinin geçimini sağlayabilecek büyüklükteki arazilerden mahrum çiftçiler ile maddenleri kapatılmış işçileri kendisine çekmekteydi. Özellikle Kırım Savaşı

dolu'dan göç ettiği varsayılabilir. Ártemis Xanthopóulou-kyriakóú, "Metanastéfsis Ellínon ston Káfkaso katá ton 19 oaióna" (Greek Migrations in the Caucasus in the 19th Century), Deltío Kéntrou Mikrasiatikón Spoudón, (Centre for Asia Minor Studies) 10, Athína, 1993, s.130; bu sayı, Pratsinakis tarafından yüz kişi eksikle 95.000 olarak verilir: 1828-1829: 42.000; 1856-1882: 53.000. Bkz. Manolis Pratsinakis, *Contesting National Belonging: An Established-Outsider Figuration on The Margins of Thessaloniki, Greece*, University of Amsterdam (Unpublished Phd Dissertation), Amsterdam, 2013, s.46. Bruneau ise; bu sayıyı 100.000 olarak ifade eder. Bkz. Michel Bruneau, "Territoires de la diaspora grecque pontique", *Espace géographique*, 23/3, 1994, s.207.

¹⁴ Vitaly S. Belozarov, Tamara A. Galkina, Vladimir Kolossov, Pavel P.Touroun, "Les diasporas arménienne et grecque dans la mosaïque ethnique du Caucase du Nord (Province de Stavropol, Russie)", *Revue européenne des migrations internationales*, 14/3, s.109. Mesela 1828-1829 Savaşı için bkz. Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

¹⁵ Bkz. Şimşek, "a.g.m.", s.543-568.

¹⁶ Roger P. Bartlett, *Human Capital, The settlement of Foreigners in Russia 1762-1804*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.

sonrasında Karadeniz'deki Osmanlı tebaası gayrimüslimleri göç ettirmeye yönelik yoğun bir çaba görülmektedir. Hiç şüphesiz bunda Rusya'nın ülkesinde yaşayan Çerkezleri ülke dışına çıkartırken, boşalan arazilerin nüfus ihtiyacını karşılama isteği de önemli bir etken olmuştur. Kafkasların boşaltılması planında öncelikle Almanların bölgeye çekilmesini istemişse de bunda başarılı olamayınca¹⁷ Karadeniz bölgesindeki Rum ve Ermenileri Rus topraklarına çekme adına sistematik bir politika takip edildi. On dokuzuncu yüzyıl öncesinde sadece "beratlı" kişilerin bazı özel haklara sahip olduğu Osmanlı İmparatorluğunda siyasal ve ekonomik açıdan nüfuz mücadelesine giren büyük devletler kapitülasyonlar vasıtasıyla imparatorluk içerisindeki gayrimüslimleri korumaya yönelik elde ettikleri daha kapsamlı haklarla bu topluluklar üzerindeki nüfuzlarını genişlettiler.¹⁸ Rusya'nın Osmanlı azınlıklarını kendi topraklarına çekme adına ilk önemli uygulaması konsolosluklar vasıtası ile bu "himâye" sisteminin yaygınlaştırılması oldu. Rus konsolosluklarının ahaliyi Rusya'ya göçe teşvik etmeleri sadece Karadeniz bölgesi ile sınırlı değildi. Balkanlar'da da özellikle Bulgarların Rus topraklarına yerleşmelerini teşvik etmek için konsoloslar yoğun propaganda faaliyetlerinde bulunmaktaydılar.¹⁹ Karadeniz Bölgesi'ndeki Rus konsoloslukları bölgede yaşayan Rum ve Ermenilere zorluk çıkarmadan pasaport verebilmekteydiler. Tabi ki bunda gayrimüslimlerden gelen taleplerin de önemli bir rol oynadığını belirtmek gerekir.²⁰ Göç etmeye karar veren gayrimüslimlerin bunu hukuk çerçevesinde yapabilmelerinin en kolay yolu Rus konsolosluklarından pasaport almaları idi. Sadece 1857 yılında binden fazla kişi Rusya'nın himayesine girmişti ki bölgede Rus himayesindekilerin sayısı bu tarihte on beş bine ulaşmıştı.²¹ Aynı yıl Trabzon'da Santa bölgesinde inşaatçı altı yüz Rum aile Rus konsolosunun teşvikiyle Poti şehrine gitmişti.²² Giresun, Samsun ve Tirebolu gibi yerlerde Hristiyanlar, vaftiz şahadetnamelerini Rus Konsolohanelerine tasdik ettirip, usulsüz bir şekilde Rusya'ya gidenler de bulunuyordu.²³

¹⁷ Yılmaz, *a.g.e.* s.82.

¹⁸ Salâhi R. Sonyel, "The Protégé System in the Ottoman Empire and Its Abuses", *Bellekten*, LV/214, Ankara 1991, ss.675-686.

¹⁹ Mesela Varna'daki Rus konsolosluğu buradaki Bulgarları kendi ülkelerine göç etmeleri yönünde telkinlerde bulunmaktaydı. *BOA.A.MKT.UM 519-67* (22 Ca 1278/25 Kasım 1861).

²⁰ 1858'de beş yüz kadar Ermeni, Rusya'dan pasaport talebinde bulunmuşlardı. Ermeniler, sadece Ruslardan değil, diğer büyük devletlerden de bu yönde talepte bulunmaktaydılar. Nitekim aynı dönemde Ermeniler, pasaport tahsisini içeren bir arzuhali Fransız konsolosluğuna sunmuşlardı. *BOA.HR.TO 229-54* (30 Mart 1858).

²¹ Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Libra, İstanbul 2014, s.84.

²² Anthony Bryer, "The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond", *Deltio Kentrou Mikraasiatikon Spoudon*, no. 4, 1983, s.42-43.

²³ *BOA.DH.MKT 1526-29* (19 Za 1305/28 Temmuz 1888).

Trabzon'daki Rus konsolosluğu propaganda çalışmalarını neredeyse bütün Karadeniz'e yaymıştı. Harita çizmek gibi bahanelerle bölgeyi dolaşan Rus konsolosları,²⁴ özellikle Kafkasya'dan gelen muhacirlerin bölgeye yerleşmesinden sonra Samsun, Bafra ve Canik taraflarında sosyal ve ekonomik şartların kötüye doğru gittiği bir dönemde Rumları ve Ermenileri topraklarını terk etmeleri için teşvik etmekteydiler. Bu şekilde Ünye ve Terme'de yaşayan dört yüze yakın Ermeni göç kararını aldıktan hemen sonra Samsun'a giderek Rus konsolosluğundan pasaport talebinde bulunmuşlardı.²⁵ Canik Sancağında ise Kurşunlu çiftliğinde altı yüz kadar Ermeni ailenin Rusya'ya göç etme hazırlığı içerisinde olduğu haberi alınmıştı. Bu göç arzusunun Trabzon Rus konsolosluğu ile Canik'teki temsilcisinin tahrikleri ile olduğu yönündeki bilgiyi teyit etmek amacıyla Kirkor Efendi bölgeye gönderildi. Gerçekten de Rusya'nın Trabzon konsolos vekili Fakacı'nın, çiftlikteki Ermenilerin zihinlerini bulandırıp, onları tahrik ederek göçe zorladığı anlaşıldı.²⁶ Bu olaydan sonra yapılan incelemelerde Rusya'nın Trabzon konsolosunun dışında Samsun konsolosunun da bu tür faaliyetlere dâhil olduğu, üstelik Trabzon'daki Yunanistan konsolosunun da Rusların Trabzon, Samsun ve Gümüşhane'de sakin Rumlar arasında gerçekleştirdiği çeşitli propaganda faaliyetlerine iki yıldır yardım ettiği tespit edildi. Bu süre zarfında Samsun ve Bafra'dan yüz seksen hane Rusya'ya gizlice kaçırılmışlardı. Göçmen kaçakçılığı tabii ki deniz yoluyla yapılmaktaydı. Yetkililerce yapılan araştırmalar neticesinde kaçış için en önemli liman olma özelliğine sahip Trabzon'da güvenlik önlemleri artırıldı ve bütün gemiler sıkı bir kontrole tabii tutulmaya başlandı. Bu tedbirler neticesinde Samsun'a altı saat mesafedeki Karaburun'dan hareket eden ve Trabzon'a ulaşan Rizeli Ömer adındaki kaptanın gemisinde yapılan aramalarda kaçak göçmenler yakalandı. Bu göçmenlerin Ömer kaptan ile iki yüz elli liraya anlaşarak Rusya'ya kaçmaya karar veren Canik tarafında yaşayan Rumlar oldukları öğrenildi. Bu olaydan sonra Samsun ve civarında yapılan yeni tetkikler neticesinde iki bine yakın gayrimüslimin konsolosların çabalarıyla Rusya'ya göç ettirilmelerinin planlandığı öğrenildi. Samsun'daki Rusya konsolosunun son üç dört ayda sık sık Trabzon'a gitmesinin sebebinin de bu olduğu anlaşıldı.²⁷ Bu gelişmelerden hemen sonra Trabzon vali muavini Dimitraki Efendi bölgeye gönderildi. Yapılan incelemelerde gerçekten bölgede yaşayan Rumlardan ve Ermenilerden çok sayıda ailenin Rusya'ya yerleşme arzusunda oldukları tespit edildi. Bunlarla yapılan görüşmeler neticesinde Kurşunlu çiftliğinde sakin on aile ile Kirazlık köyünden iki yüz elli kadar kişi göç sevdasından vazgeçirildi.²⁸

²⁴ BOA.Y.PRK.ASK 10-10 (16 M 1299/8 Aralık 1881).

²⁵ BOA.DH.ŞFR 130-3 (2 Ra 1302/20 Aralık 1884).

²⁶ BOA.HR.SYS 1340-2 (14 Kasım 1867).

²⁷ BOA.A.MKT.MHM 428-9 (13 Ş 1285/29 Kasım 1868).

²⁸ BOA.A.MKT.MHM 430-51(11 Ş 1285/27 Kasım 1868).

Rus konsolosların para vasıtasıyla Müslüman ahalinin de göç etmesini sağlamaya çalıştıklarına dair haberler alınmaktaydı.²⁹ Fakat Dimitraki Efendi'nin yürüttüğü soruşturma ile bunun aslında Rus konsolosluğunun gayrimüslimleri ikna etmek için bir propaganda yalanı olduğu ortaya çıkarılmıştı.³⁰ Rus konsolosları bir taraftan Rumlar ve Ermeniler arasında gizlice faaliyet yürütürken; ilerleyen dönemlerde açık bir şekilde gayrimüslimlerin göç ettirilmesini bölgedeki valiliklerden talep etmeye başladılar. Sinop'a bağlı bazı köylerde Rumlardan ve Ermenilerden oluşan yüz elli kadar kişi, Rusya'nın Sinop Konsolosu vasıtasıyla Rusya'ya gitmek için talepte bulunmuşlardı.³¹

Ordu kazasında ise bazı gayrimüslimlerin ziraat işi ile uğraşmamaya başlamaları devletin dikkatini çekmişti. Aynı kişiler hayvanlarını, emval ve eşyalarını da satmaya başlayınca bir tahkikat başlatıldı. Ordu kaymakamlığının yaptığı bu tahkikat neticesinde zirai faaliyetlerin aksamasının arkasında yatan nedenin Rusya'ya göç etme isteği olduğu anlaşılmıştı. Olayın perde arkası Rus konsolosluklarının işleyiş biçimini göstermesi açısından önemlidir. Giresun kazasına tabi Abdal ve Piraziz'deki Temürcü, Pazar Suyu, Tepeköyü ve Orta Oba adlı köylerden gayrimüslim ahali Rusya'ya gitmek isteyerek Giresun'daki Rus konsolosluğuna başvurmuşlardı. Konsolosun kendilerine verdiği vaat sonrasında bu kişiler, Ordu'da bulunan ve bu köylere yakın olan Alancık köyü ihtiyar meclisi ve muteberinden Çepnioğlu Yorgi ve Tepe-i Bâlâ köyünden Keşiş adlı kişiler ile Gerce, Kiraz ve Çokdam adlı köylere propaganda amacı ile gitmişlerdi. Rusya'ya göçün kaçınılmaz olduğunun köylüler arasında yayılması ile köy sakinleri tarlalarını ziraattan mahrum bırakarak hayvan ve eşyalarını satmışlardı. Bu köylüler adına Yano, Yorgi, Keşiş adlı kişiler ihtiyar meclisi azaları ile birlikte Ordu kaymakamının huzuruna çıkarak göç etme taleplerini iletmışlerdi. Kaymakam ise nasihatten başka bir şey yapmaktan aciz durumdaydı ve neticede bunların gidişini engelleyememişti.³²

Karadeniz bölgesindeki himaye faaliyetleri zaman zaman tepki çektiğinden Ruslar, Karadenizli gayrimüslimlere yönelik propagandaya kendi topraklarında devam etmekteydiler. Dolayısıyla tüccar ya da mevsimlik işçi olarak Gürcistan'a giden Trabzonlu gayrimüslimlere yakın bir ilgi göstermekteydiler. Gürcistan'da bulunan Rus yetkililerce Trabzon doğumlu olan gayrimüslimlere pasaport verilerek onları himaye etme adına özel bir çaba gösterildi. 1858'de sadece iki ayda iki yüz kadar Trabzonlu gayrimüslimi

²⁹ BOA.A.MKT.MHM 428-9 (13 Ş 1285/29 Kasım 1868).

³⁰ BOA.A.MKT.MHM 430-51(11 Ş 1285/27 Kasım 1868).

³¹ BOA.A.MKT.MHM 431-45 (27 N 1285/11 Ocak 1869).

³² BOA.A.MKT.MHM 485-51, Lef 3 (17 Ca 1296/9 Mayıs 1879).

Rus pasaportu sahibi yapmışlardı.³³ Rus Çarlığı, 1860'dan sonra Osmanlı topraklarından gelen Hristiyan göçmenler için özel teşkilatlar kurarak, bunların iskânını sağlamaya çalışmıştır. 1862 yılında ise; Osmanlı topraklarından gelen Hristiyanların Rus Çarlığının göç kanunlarına tabi olmaları kararlaştırıldı. Rus Çarlığında iç göçe tabi tutulanlar, altı yıl askerlik hizmetinden muafiyet gibi bazı imtiyazlar elde etmekteydiler.³⁴ Rusya Trabzon ve Erzurum'da sosyal ve ekonomik şartlardan mustarip gayrimüslimleri kendi topraklarına çekmek için 1872 yılında Tiflis'te gizli bir cemiyet teşkil etti. General Solistounov'un idaresindeki bu teşkilat ajanlarını Karadeniz ve Erzurum bölgelerine göndermişti. Rusya Ermenilerinden olan Miarsaryan'ın liderlik ettiği bu ajanlar Kars, Muş, Doğanlı ve Horasan'a gitme emri almışlardı. On sekiz kişiden oluştukları tespit edilen bu ajanların dışında on dört tane ajan da Bayburt, Hınıs ve Erzurum taraflarındaki köylere dağılarak Rusya'ya göçmen celbi ile meşgul olmaktadır.³⁵

1.3. Tarıma Elverişli Arazinin Yetersizliği

Karadeniz bölgesine tarım açısından bakıldığında arazinin kendi ahali-sini besleyecek düzeyde geniş ve bol miktarda olmadığı, hatta Doğu Karadeniz'de arazinin daha daraldığı görülür. Bu sorun, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren hem bölge halkı hem de devlet için artık üstesinden gelinemez bir hal almıştı. Bazı kazaların arazilerinin bir kısmı bataklık ve bunların ıslahı mali açıdan yüksek meblağlara tekabül etmekte idi. Tabi ki devletin bu masraflı işin üstesinden gelmesi pek de kolay değildi. Dolayısıyla Canik gibi bataklık arazisi bol olan yerlerde ziraat zorlaşmaktaydı. Gümüşhane'de ise arazi bataklık olmasa da oldukça dardı ve mevcut nüfusu beslemeye ancak yetmekteydi. Trabzon'a gelince; ziraat konusunda hali hazırda pek çok sorun vardı. Bu yüzden hayvan olatmalara ait olan yaylak ve kışlaklar ile baltalıklardan başka miriye ait olan ormanlardan dahi ziraat için yer açılmaya başlanmıştı. Lakin bu çözüm yeni sorunları da beraberinde getirmekteydi. Bölgedeki ormanlar yok olmakta, yaylak ve kışlakların araziye açılmaları farklı köy sakinleri arasında birçok kavgaya sebep olmaktadır. Devletin bu sorunu ortadan kaldırması, mevcut politikalarla mümkün görünmemekteydi. Devletin bu çaresizliği yüzünden bölgeden her sene ortalama on beş bin kadar kişi Rus Çarlığının Batum, Tiflis, Odesa ve Kerç gibi bölgelerine çalışmaya gitmekteydi. Normal şartlarda bu işçilerin çok para kazanarak geri dönmeleri ve ailelerinin ekonomik durumlarını düzeltmeleri

³³ BOA.HR.TO 231-46 (21 Aralık 1858).

³⁴ Sudaba Zeynalova, *Formirovaniye Yevropeyskih Etnicheskikh Obshchin Na Kavkaze (XIX-Pervaya Polovina XX vv.)*, Natsional'naya Akademiya Nauk Azerbaycana Institut Arkheologii i Etnografii, Baku 2010, s.106-107.

³⁵ BOA.HR.SYS 1340-34 (30 Aralık 1873).

beklenirken bunların çoğu çapacılık, kayıkçılık, hamallık gibi işler yapmakta, dolayısıyla fazla bir para kazanamamaktaydılar. Köylerine döndüklerinde bu para geçimlerini sağlamaya yetmemekteydi. Bazıları da yıllarca geri dönmekte ve oralarda tabir yerinde ise sürünmekteydiler. Bölge halkı, arazi yetersizliğinden dolayı sadece Rusya gibi ülke dışına gitmekle kalmıyor, Anadolu'nun değişik bölgelerine de yerleşmek için büyük çaba sarf ediyorlardı. Bu aileleri geri döndürmekse pek kolay olmuyordu. Mesela Trabzon'dan yüzlerce aile Bolu ve Düzce taraflarındaki ormanlık arazilere yerleşmek için memleketlerini terk etmişler ve devlet bunları bir türlü geriye döndürememişti.³⁶ Bölgeden ayrılıp, ülke içerisinde başka memleketlere yerleşenlerin anlattıkları şeyler diğer ailelerin de nakl-i hane talebinde bulunmalarına neden oluyordu. 1870'li yıllarda Trabzon'dan bazı aileler İzmit taraflarında geniş arazi sahibi olarak iskân edilmişlerdi. Buraya gidip gelenlerin aktarım ve teşvikleri sonucu nakl-i hane talebinde bulunanların sayısı gittikçe artıyordu. Böyle bir durum bölgenin geleceği açısından son derece tehlikeliydi. Çünkü göç talebinde bulunanların çoğunluğu gerçekten harabe bir evden başka mal varlığı bulunmayan kişilerdi. En iyi şartta olanların ise bir kaç dönüm arazisi bulunmaktaydı. Bunları nakl-i haneden men etmek onları açlığa ve daimi sefaletle mahkûm etmekten başka bir netice vermeyecekti. Fukara halkın göç etmek için önce uygun arazi bulması sonra da buraya yerleşmesi gerekiyordu. Hâlbuki bir kuru ekmeğe muhtaç durumdaki bu ahalinin göç edeceği yerleri kendi çabalarıyla bulup, yerleşmeleri mümkün değildi. Dolayısıyla arazilerin önce devlet tarafından tespit edilmesi, akabinde iskânlarının da bizzat devlet eliyle yapılması gerekiyordu. Tabi ki devletin bu konudaki yardımından haberdar olan bölge halkı içerisinde maddi yetersizliğe sahip çok sayıda kişi, yaşadıkları yerleri terk etmek isteyecekti.³⁷

Devlet bu tarz sorunlarla uğraşırken, gayrimüslimler Rusya'ya göç çabalarını arttırmaktaydılar.³⁸ Ordu ve Gümüşhane taraflarından gayrimüslim vatandaşlar, tarım arazisinin darlığı bahanesiyle toplu halde Trabzon valiliğinden göç izni almak için müracaatta bulunmuşlardı.³⁹ Gayrimüslimler arazi darlığı sorunu ile karşı karşıya kalan başka bölgedeki dindaşlarıyla da ortak hareket edebilmekteydiler. Arazi darlığı sorunu sadece Karadeniz'e has bir özellik değildi. Erzurum ve civarında da bu tip sorunlara sıkça rastlanmaktaydı. Erzurum ve Trabzon'daki Rumlar bir araya gelerek arazi darlığı ve bunun sonucunda ortaya çıkan geçim sıkıntısı nedeniyle Rusya'ya geç-

³⁶ BOA.BEO. 2371-177807 (5 Ca 1322/18 Temmuz 1904).

³⁷ BOA.A.MKT.MHM 727-10, Lef 2, (8 Za 1310/24 Mayıs 1893).

³⁸ BOA.A.MKT.MHM 727-10, Lef 2, (8 Za 1310/24 Mayıs 1893).

³⁹ BOA.A.MKT.UM 468-48 (17 L 1277/28 Nisan 1861); BEO. 3-171 (11 L 1309/12 Mayıs 1892).

mek istediklerini Erzurum Rum metropoliti aracılığıyla beyan etmişlerdi. Ya arazi sıkıntılarının giderilmesi, ya da Rusya'ya gitmelerine izin verilmesi bu da olmazsa müsait bir köye yerleştirilmelerini talep etmekteydiler.⁴⁰ Yüzyılın sonuna gelindiğinde, devletin bölgedeki göçleri önleyemediği açıkça ortaya çıkmış durumdaydı. Trabzon vilayetinden ticaret ve ziraatla uğraşmak için her sene ortalama iki bin kadar Ermeni, Rusya'ya gitmekteydi. Bunların çoğu yeterli büyüklükte arazi sahibi olmayan köylülerdi ve zamanla ailelerini de alarak Rusya'ya yerleşmekteydiler.⁴¹

Arazi darlığı sorunu, mevsimlik işçi olarak Rusya'ya Müslüman göçünü tetikleyen bir unsurdu. Tarımdan istediği verimi alamayan bölgenin Müslüman sakinleri tıpkı gayrimüslimler gibi Rusya'ya amele ya da tüccar olarak gitmenin peşinde idiler.⁴² Fakat pasaport parası bile bulamayacak durumda olanlar vardı ve bunlar son çare olarak kaçak yollarla Rusya'ya hatta Sibirya'ya gitmekteydiler. Ahali elli kuruş olan pasaport bedelinin Yunanistan ve İran'a giden işçilere uygulandığı gibi on kuruşa indirilmesini istedi. Devlet de kaçak giriş-çıkışları önleme adına 1895'ten sonra pasaport bedelini on kuruşa düşürdü.⁴³

1.4. Kafkasyalı Göçmenler ile Yaşanan Sorunlar

Osmanlı topraklarına Kafkasya'dan gelen Müslüman muhacirler, genel olarak bakıldığında, yerleştikleri bölgelerin hem Müslüman hem de gayrimüslim sakinleri tarafından iyi bir şekilde karşılanmışlardı. Fakat bu durum, muhacirler ve yerliler arasında hiçbir sorun yaşanmadığı manasına gelmemelidir. Özellikle konar-göçer aşiretlerin yaylak-kışlak bölgelerine yerleştirilen muhacirler ile bu aşiretler arasında büyük problemler meydana gelmişti.⁴⁴ Hatta zirai arazinin diğer bölgelere nazaran kısıtlı olduğu Doğu Karadeniz'de bu tarz problemlere devlet zaman zaman asker yoluyla müdahale etmek zorunda kalmıştı. Samsun ve Canik taraflarında ise muhacirler tarafından gerçekleştirilen hayvan hırsızlığı büyük boyutlara ulaşmıştı.⁴⁵ Karadeniz'de Kafkasyalı muhacirlerin geldikleri dönemden itibaren gayrimüslim

⁴⁰ BOA. DH.ŞFR 111-16 (23 Nisan 1295/5 Mayıs 1879).

⁴¹ BOA.DH.TMIK.M 79-47, Lef 4, (19 Kanunuevvel 1315/31 Aralık 1899).

⁴² Trabzon'daki İngiliz konsolosu Palgrave, Rusya'ya 1867'de demiryolu gibi işlerde çalışmak için Anadolu'dan gelen 110.000-120.000 işçiden sadece Trabzon'dan gidenlerin sayısını 24.000 olarak verir. Christopher Clay, "Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia", *Middle Eastern Studies*, Vol. 34, No. 4, *Turkey before and after Atatürk: Internal and External Affairs* (Oct., 1998), s.12-13.

⁴³ BOA.İ.DH 1319-54 (25 B 1312/22 Ocak 1895).

⁴⁴ Mesela Bkz. Mehmet Güneş, "Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib'de İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)" *Tarih Okulu*, 7/XVIII, 2014, ss.421-452.

⁴⁵ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara 2010, s.184-193.

halk ile geçinemedikleri ve bu anlaşmazlıkların gayrimüslim toplumun bölgeyi terk etme eğiliminde etkili olduğu anlaşılmaktadır. 1867'de Samsun ve Bafra'da yüz elli kadar Rum hane, muhacirler ve yerli halk ile yaşadıkları sorunlar nedeniyle göç etmişlerdi.⁴⁶ Trabzon'a gelen Kafkas muhacirlerine verilen araziler, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin arasını zamanla açmıştı. Müslüman ve Hristiyan köyleri arasına yerleştirilen Kafkasyalıların sahip oldukları topraklar nedeniyle Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında özellikle hayvan otlatmada sorunlar yaşanmaktaydı. Arazi darlığı sorunu büyüyünce Trabzon Rum metropoliti, Vali Sırrı Paşa ile bizzat görüşerek muhacirlerin bölgeye yerleştirilmesinin engellenmesini talep etmişti. Çünkü bölgedeki bu karışık durumu dikkatle takip eden Ruslar, ortaya çıkan hoşnutsuzlukların devam etmesi için daha fazla muhacirin bölgeye akın etmesi yönünde çabalamaktaydı. Böylece bölgede ortaya çıkacak olan asayiş problemleri, gayrimüslimlerin Rusya'ya göçünü kolaylaştıracaktı. Zaten Ruslar, özellikle Rumları korkutarak onları göçe teşvik eden sistematik bir politika izliyordu. Rus ajanları, Trabzon Rum metropolitine gelerek muhacirlerin bölgeye yerleştirilmesini desteklemesini istemişlerdi. Böylece Rumlar bölgeyi terk edip de onların yerine muhacirler yerleştirilince muhacirler artık, Kafkasya'ya dönmek istemeyeceklerdi. Yaşanan bu gelişmelerden rahatsız olan Trabzon metropoliti "Muhacirin kötüsü de kötüdür" diyerek ve mevcut muhacirlerin Konya gibi uzak yerlere gönderilmesini istemişti. Metropolit, paşadan bu görüşmenin gizli kalmasını özellikle rica etmişti. Rum metropolitinin bu şikâyetini duymuş olma ihtimali bulunan Rus konsolosu, bu görüşmeden hemen sonra Sırrı Paşa'ya gelerek metropoliti yalanlayacak sözler sarf etmişti. Burada ikiyüzlü bir siyaset güttüğü açıkça belli olan konsolos, kendisinin ve Rus ajanlarının yıllardan beri halk arasında Rusya'ya göçü teşvik eden propaganda faaliyetlerini inkâr edercesine Kafkasyalı muhacirlerin iskânının halkın güvenliğini sarsacağını, hatta bu sebeple bazı ileri gelen Rusların, ailelerini Odesa'ya gönderdiklerini öne sürerek, Kafkasyalı celbinin önlenmesini istemişti.⁴⁷

Göçmenler ile ilgili sorunlar sadece Kafkasya'dan gelen Müslüman muhacirler ile sınırlı değildi. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Batum ve civarındaki Gürcüler, Osmanlı tarafında yer almışlardı ve Osmanlı İmparatorluğunun savaşı kaybetmesi ile birlikte bölgedeki Gürcüler, Müslümanlar ile birlikte Osmanlı topraklarına zorla göç ettirilmişlerdi. 1878'de Batum'dan göç eden yirmi bin kadar Müslüman ve Gürcü, Trabzon ve Samsun civarına yerleşmişlerdi.⁴⁸ Ünye tarafına yerleşen Gürcüler, yerli halk ile an-

⁴⁶ BOA.MVL 1058-12 (14 Ş 1284/11 Aralık 1867).

⁴⁷ BOA.A.MKT.MHM 485-51, Lef 1 (17 Ca 1296/9 Mayıs 1879).

⁴⁸ Muammer Demirel, "Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan Sonra)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları*, 40, 2009, ss.317-340.

laşamamış ve Ünyelilere karşı şiddet uygulamışlardı. Sadece Müslüman halk değil, gayrimüslim tebaa da bu anlaşmazlıktan nasibini almış ve Ermeni Patrikliği aracılığıyla Rusya'ya göç etmek için valiliğe başvurmuşlardı.⁴⁹

1.5. Vergilerin Ağırlığı

1853 yılında yani tam da Kırım Savaşı'nın hemen öncesinde Gümüşhane'de dört yüz elli gayrimüslim aile Rusya'ya göç etmek için bütün mal varlıklarını; evlerini, emlaklarını ve arazilerini satmışlardı. Normal şartlarda imparatorluk için bir gayrimüslim tebaanın kendi arzusuyla başka bir ülkeye yerleşmesi herhangi bir sorun teşkil etmemekteydi. Burada önemli olan gönül rızası idi. Tabii ki böyle bir durumda yer değiştirmenin herhangi bir şarta bağlı olmadığını söylemek de doğru olmayacaktır. Çünkü devlet ile ilişkisini gönül rızasıyla tamamen kesecek olanların izlemeleri gereken belli bir prosedür vardı. Evvela arazilerini miriye devretmeleri gerekmekteydi. Ardından varsa devlete olan borçlarını ödemeleri şarttı. Ancak bundan sonra Osmanlı topraklarını terk etmelerine müsaade edilmekteydi.⁵⁰ Mamafih istihbarat bilgileri bu olayda gönül rızasından ziyade kışkırtmaların göçe kalkışmanın saiki olduğuna yönelikti. Bu yüzden, Trabzon Valisi Mehmet Emin Bey, Gümüşhane'deki olayları incelemek üzere bölgeye gönderildi. Mehmet Emin Bey, yaptığı incelemelerde Osmanlı topraklarından gitmek isteyenlerin maden ve kömür işlerinde çalışıp, işlerinin kötü gitmesiyle fukara duruma düşen derbeder ve zavallı kişilerden oluştuğunu tespit etmişti. Tanzimat'tan önce madencilik imtiyazıyla beraber vergilerin hafif ve makul düzeyde olduğu dönemde bunların durumları iyiydi. Fakat zamanla vergi artışı ve maden ocaklarının tatil edilmesiyle bu ahali çaresizlikle karşı karşıya kalmıştı. Mehmet Emin Efendi, durumlarının düzeltileceği yönünde ahaliye bir takım sözler vererek geçici de olsa göçün önünü almayı başarmıştı. Lakin gerekli tedbirlerin alınmadığı ve özenin gösterilmediği takdirde sadece Gümüşhane'den değil bütün bölgeden Rusya'ya göçün önünün alınamayacağını belirtmekteydi. Çünkü Rus konsolosluğu bu konuda insanları teşvik ve tahrikte sınır tanımamaktaydı. Aslında bu gayrimüslimlerin çoğunluğunu göçebe şekilde yaşayan ve tarım ile uğraşacak arazileri mevcut olmayan kişilerdi ve arazi sahiplerinin mallarını kiralayarak geçinmeye çalışmakta idiler. Tanzimat'ın uygulanmaya başlamasından sonra vergi ve aşarları tayin olunduğu gibi iane-i askeriye tashihi yapılmasıyla da, arazi kiralayamayacak duruma düşmüşlerdi.⁵¹ Dolayısıyla sosyal ve ekonomik koşullar bozulmaya devam ettikçe Karadeniz bölgesi nüfus kaybetmeye devam edecekti.

⁴⁹ BOA.DH.MKT 1440-8 (26 Za 1304/16 Ağustos 1887).

⁵⁰ BOA.DH.MKT 1440-8 (26 Za 1304/16 Ağustos 1887).

⁵¹ BOA.İ.MVL 478-21649 (27 Ra 1269/8 Ocak 1853).

Vergiler ile ilgili yaşanan sorunlardan bir tanesi de askerlik vergisinden kaçıştı. Sultan Abdülmecid döneminde gayrimüslimlerin vergilerine ilişkin yeni düzenlemeler yapılmıştı. Bu çerçevede daha önceden gayrimüslimlerin askerlikten muaf tutulmaları için alınan Cizye vergisi kaldırılarak yerine iane-i askeriye adıyla yeni bir vergi koyulmuştu. Sonradan bedel-i askeriye olarak anılan bu vergi II. Meşrutiyetten hemen önce 1907'de kaldırılmıştı. Bu vergi, gayrimüslim halkın tepkisini çeken bir uygulamaydı⁵² ve her fırsatta bedel-i askeriye muaf olma adına çaba göstermekteydiler. Sinop'ta askerlik vergisini ödememek için bazı gayrimüslimlerin Rusya'ya kaçtıkları tespit edilmişti.⁵³ Ordu kazasında ise 1886-1887 yılları arasında kırk dört haneden toplam yüz yirmi kişi bedel-i askeriyelerini ödememek için Rusya'ya göç etmişlerdi.⁵⁴ Ayrıca Müslümanlar arasında da askerlikten muaf olma adına Rus tabiiyetine geçmek için yoğun talepler bulunmaktaydı.⁵⁵

1860'lı yıllardan itibaren tütün ziraatıyla uğraşan Samsun ve havalisindeki ahalî tütün vergisinin ağırlığından şikâyet etmekteydiler.⁵⁶ Tütünde rejî idaresine geçildikten sonra da bu şikâyetler, kronik hale gelmişti. Özellikle rejî idaresindeki memurların tütünün kalitesine göre değil de sahiplerinin itibarına göre fiyat vermeleri bölgede tütünle uğraşanları zor duruma sokmaktaydı. Ayrıca Canik gibi bataklığın çok olduğu yerlerde tütün ziraatı zorlaşmaktaydı. Bu nedenlerle tütün ziraatı ile uğraşanlar arasında Rusya'ya yerleşmek en uygun çözüm olarak kabul görülmüyordu. Çünkü Rusya tütün ziraatı ve ticaretinde bir atılım yapma peşinde idi. Nihayetinde Canik, Erzurum, Sinop ahalisinden birçok kişi tütün ziraatı yapmak için Rusya'nın Kuban ve Çernovtzi bölgelerine gitmekteydiler. Buradan göçenler, Rusya'da kaliteli tütün üretimine katkı sağlarken, Trabzon'da kalanlar tütün işini becerememekte bu da rekabeti engellemekteydi. Her tarafta kaliteli olarak nam salan Osmanlı tütününün şöhreti zayı olmaktaydı.⁵⁷ Tütün ticaretine dayalı göçün yoğunlaşması üzerine Sivas, Kastamonu ve Konya gibi geniş arazilere sahip vilayetlerde münasip araziler tahsisi gündeme geldi.⁵⁸ Ayrıca yeterli büyüklükte ambarların inşası ve ahalinin tayin edeceği bir mihman, vergile-

⁵² Abdülkadir Özcan, "İâne", *DİA*, 19, TDV, İstanbul 1999, s.228-232; Ali Akyıldız, "Tanzimat", *DİA*, 40, TDV, İstanbul 2011, s.1-10; Halil İnalçık, "Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", *Belleten*, XXVIII/112, TTK, Ankara 1964, s.622-649; Ufuk Gülsoy, "Cizye", *DİA*, 19, TDV, İstanbul 1999, s.185-190.

⁵³ *BOA.HR.MKT 251-95* (11 M 1275/21 Ağustos 1858).

⁵⁴ *BOA.DH.MKT 1391-26* (15 R 1304/11 Ocak 1887).

⁵⁵ *BOA.HR.MKT 260-32* (2 Ra 1275/10 Ekim 1858).

⁵⁶ *BOA.HR.MKT 350-30* (9 Ra 1277/25 Eylül 1860).

⁵⁷ *BOA.BEO. 1334-100044* (25 S 1317/5 Temmuz 1899) ; *1402-105089* (11 B 1317/15 Kasım 1899); *1433-107407* (20 N 1317/24 Aralık 1899); *DH.MKT 2235-160* (12 R 1317/20 Ağustos 1899).

⁵⁸ *BOA.DH.MKT 2268-3* (6 B 1317/10 Kasım 1899).

rin düşürülmesi ve reji memurlarının tavırlarını değiştirmeleri için uyarılmaları gibi bir takım tedbirler ile göçün önüne geçilmek için girişimde bulunmuştu.⁵⁹

1.6. Diğer Sebepler

Bu sebepler diğerlerine nazaran göç hadisesinde daha az etkiye sahip olsa da belli oranda paylarının olduğunu belirtmek gerekir. Bu sorunlar içerisinde öne çıkanlar asayiş ve rüşvetti. Trabzon'da Oflu Hasan Efendi molla ve suhtelerin reisi olarak isim yapmış biriydi. Hapisten yeni çıkan Hasan Efendi'nin Gümüşhane ve Bayburt tarafındaki gayrimüslimlere uyguladığı zulümden dolayı Rusya'ya göç etmek isteyenlerin olduğu belirtilmektedir. Çevresinin genişliği ile bilinen Hasan Efendi gayrimüslimlerden birisini, kendi inisiyatifiyle idam edeceğini ilan ederek bu topluluk arasında korku yaymıştı. Kendi çadırının önünden geçen Hristiyanlar, atlarından inerek ona olan saygılarını göstermek ve atları ellerinde olarak çadırın önünden geçmek mecburiyetindeydiler.⁶⁰ Yine Gümüşhane'de türeyen eşkıya yüzünden Şiran'da dört köyün ahalisi köylerini tamamen boşaltarak Rusya'ya yerleşmişlerdi.⁶¹ Ordu'da Hazinedarzaade Ahmet Bey'in yaptıklarından dolayı Rusya'ya göç etmek zorunda kaldıklarını beyan eden Deli Murad oğlu Yani ve arkadaşları şikâyetle bulunmuşlardı.⁶² Trabzon'da gasp, cinayet ya da haydutluk gibi suçlara karışan mücrimler, kaçış yolu olarak daha önceleri dağları tercih ederken, artık Rusya'ya firar ederek oraya yerleşmekteydiler.⁶³ Zaman zaman yöneticilerin gayrimüslimlerin bölgeden ayrılmasına rüşvet yoluyla destek vermeleri de söz konusu olabilmekteydi. Canik sancağı nüfus memuru Salih Efendi'nin rüşvet karşılığında Rusya'ya göç edecek olanlara pasaport verdiği tespit edilmişti.⁶⁴

2. Göçleri Engellemeye Yönelik Tedbirler

Osmanlı İmparatorluğu sadece Karadeniz bölgesinde değil, bütün ülke çapındaki göçlerin yaygınlaşmasından endişe duymaktaydı. Rusya'nın bilinçli bir şekilde gayrimüslim nüfusu kendi topraklarına çekme amacıyla yürüttüğü faaliyetleri gayet iyi bilen Osmanlı devlet erkânı, göç hareketini önleme adına bir takım tedbirleri devreye soktu. Evvela göç edecekleri uygulanacak prosedür belirlendi. Buna göre; göç etmek isteyenlerin bütün mallarını sattıktan ve devlete olan borçlarını ödedikten sonra on beş gün içinde

⁵⁹ BOA.DH.MKT 2329-11 (5 Z 1317/6 Nisan 1900).

⁶⁰ BOA.HR.MKT 233-68 (14 Ş 1274/3 Nisan 1858).

⁶¹ BOA.MVL 448-15 (19 S 1281/24 Temmuz 1864).

⁶² BOA.DH.MKT 1422-112 (3 N 1304/27 Nisan 1887).

⁶³ BOA.BEO. 567-42510 (14 Ş 1312/10 Şubat 1895); 69-5117 (20 S 1310/13 Eylül 1892).

⁶⁴ BOA.DH.MKT 1555-39 (11 S 1306/17 Ekim 1888).

devlet ile alakalarını keserek ülkeyi terk etmelerine karar verilmişti.⁶⁵ Bu kurallar, yaşanan hadiseler neticesinde bazı değişikliklere uğramışsa da genel olarak aynı çizgide devam etti. Karahisar-ı Şarki'ye bağlı Maden-i Erba nahiyesinden elli hane, yiyecek ve hayvanları dışında kalan mallarını satmadan Rusya'ya göç etmek istemişlerdi. Giresun ve Canik tarafına gelen bu ailelerin vergi ve askerlik borçlarının olduğu tespit edilince Rusya'ya gitmeleri engellendi. Bunun üzerine on yedi aile, başlarında bulunan keşiş ile beraber İstanbul'un yolunu tutmuşlardı. Orada, özellikle askerlikten dolayı yüklenen verginin ağırlığından şikâyet etmeleri üzerine, kendi rızalarıyla gitmeleri için herhangi bir engel bulunmadığı, lakin devlete olan borçlarının ödenmeden Osmanlı topraklarını terk etmelerine asla müsaade edilmeyeceği belirtildi. Bu cevap üzerine elli aile yurtlarına geri dönmek zorunda kaldı. Yaşanan bu tarz olaylar, devletin göç vakasına yaklaşımını katılaştırdı. Yerel yöneticilere toplu göç talebinde bulunanlara hem şahsi hem de miri hukukun gereklilikleri doğrultusunda hareket edilerek katiyen izin verilmemesi emredildi. Artık göç talebinde bulunanların devlete olan borçlarını ödemiş olmaları da yeterli görülmemeye başlandı. Çünkü borcunu ödeyerek Rusya'ya göçüp, vatandaşlık alanlar sonradan eski topraklarına tekrar yerleşip imtiyazlı bir konuma gelme çabası içerisinde idiler. Dolayısıyla kurallara uygun dahi olsa Osmanlı vatandaşlığından bir kez çıkılması halinde geri dönüşün mümkün olmayacaktı.⁶⁶ Ayrıca Rusya tarafına gidip gelenlerin sayısı arttığından pasaportların Fransızca kısımlarının da doldurulması ve gelecek olanlar için bir tercümanın atanması kararı alındı.⁶⁷

1868'de Samsun'da alınan tedbirlerle Kirazlık bölgesinde toplanan Rumlar fikirlerini değiştirmişlerse de Ermeniler göç etmekte hâlâ ısrarcıydılar. Alınan tedbirler gereği mal sandığından otuz liranın sarf edilmesiyle, göç etmek isteyenlerin hastalarına bakılmış ve sağ salim bir şekilde evlerine dönmeleri sağlanmıştı. Çarşamba Kazasına gidilerek mal sandığından alınan otuz liranın papazlar ya da uygun birileri vasıtasıyla muhtaç durumdakilere verileceği beyan edilince hem Samsun hem de Çarşamba'dan ayrılmak isteyen gayrimüslimler bu emellerinden vazgeçmişlerdi.⁶⁸

Devlet erkânına göre; “*Nimet-i asayişin kadrini bilmeyerek ve menfaat-i zatiyyelerini halkın izmihlal ve perişaniyyesinde arayan bir alay fesadkârânın dâm-ı tezvirine düşerek*” vatanlarını terk etmek isteyenlerin zorla alıkonamayacakları; lakin halkı zorluğa sevk etmeme adına devletin müdahale etmesi gerektiği düşüncesi ile yerel yöneticilerden göç vakalarına özen

⁶⁵ BOA.HR.MKT 234-10 (2 C 1274/18 Ocak 1858).

⁶⁶ BOA.İ.MVL 482-21870 (8 N 1279/27 Şubat 1863).

⁶⁷ BOA.İ.MVL 546-24521 (13 Ş 1282/1 Ocak 1866).

⁶⁸ BOA.A.MKT.MHM 431-8 (24 Ş 1285/10 Aralık 1868).

göstermeleri istenmekteydi.⁶⁹ Osmanlı İmparatorluğu için bakıldığında göç edenleri durdurmak kadar göç edip, pişmanlık duyan ve sonrasında yeniden vatanlarına dönmek isteyenlerle uğraşmak da ayrı bir sorun teşkil etmekteydi. Çünkü Rusya'ya gidenlerin tamamının oraya yerleşmekten ve yaşamaktan memnun olmaları söz konusu değildi. Rus konsoloslarının ya da Rum papazlarının halk arasında yaymış oldukları "Rusya efsanesi" zaman zaman trajediye dönüşebilmekteydi. Rus topraklarında toprak, mal ve mülk sahipliğinin yanında geçimlerini sağlamanın ötesinde müreffeh bir yaşam sağlayabilecek iş imkânlarının vaat edilmesi ile kadim topraklarını, vatanlarını terk etmeyi göze alan göçmenlerin bir kısmı, Rusya'ya ulaştıklarında kendilerini büyük bir dramın ortasında bulabilmekteydiler. 1867'de Samsun'un Bafra kazasından bin kadar kişi, yaşamlarını Rusya'da sürdürmek için pasaportsuz şekilde oraya kaçmıştı. Fakat yeni bir hayat kurma amacıyla Rusya'ya giden göçmenler eski hayatlarını arar duruma düşmekten kurtulamadılar. Göçmenlerden otuz kişi bir papaz önderliğinde Batum'a gelerek oradaki Osmanlı yetkililerine ulaşmış ve başlarından geçen talihsiz olayları anlatarak yardım talebinde bulunmuşlardı. Göçmenlerin anlattıklarına göre; Rusların verdikleri sözlere kanan Rum göçmenler, ilk hayal kırıklığını iskân edilecekleri mahallere geldiklerinde yaşamışlardı. İskân edilecekleri yerlerin dağ başında; çorak ve kurak araziler olduğunu gören Rumlar, bölgeye vardıklarından itibaren cüzi miktardaki siyah çavdar unu dışında herhangi bir erzak yardımı almamışlar ve perişan bir hale düşmüşlerdi. Dahası kendilerini göçe teşvik eden Samsun'daki Rus Konsolosu Fakacı ve Tokatlı Seferyan Hacı Karabet bunlara verdikleri sözleri tutmamışlardı. Rus konsolosu göçmenlerden üç geminin kira bedeli olarak yüz on bin kuruş almış; fakat ortadan kaybolmuştu. Yaklaşık kırk günü aşkın süre boyunca üç yüzü Tuapse⁷⁰ limanında, beş yüz kadarı da Soğucak limanında aç, susuz perişan şekilde bekleyen göçmenlerin geri kalan iki yüzü ise açlık ve hastalık dolayısıyla ölmüştü. Aslında bir diğer önemli problem de Rusların bunları rehin almış olmalarıydı. Ruslar, bu göçmenleri serbest bırakmak için yapmış oldukları harcamaların kendilerine iade edilmesini istiyorlardı. Rus yetkililer, çavdar bedeli ve hastane ücretleri için toplam altı bin ruble isteyince bütün paralarını ulaşım masrafına harcayan göçmenler bir de mahsur kalmışlardı.⁷¹ Bu göçmenler, Osmanlı İmparatorluğundan yardım talebinde bulununca "devletin ülkesini terk edenlere yardım etme borcu ve mecburiyetinin olmadığını" düşünen Bâb-ı Ali, yine de suistimallere meydan vermeme adına geri dönmek isteyenlere

⁶⁹ BOA.A.MKT.MHM 436-93 (16 Za 1285/28 Şubat 1869).

⁷⁰ Tuapse, Karadeniz'in doğusunda Gelincik ve Soçi limanları arasında kalan önemli bir limandır.

⁷¹ BOA.İ.HR 236-13998 (28 Z 1285/11 Nisan 1869).

yardım etmeye karar verdi.⁷² Göçmenler vapurlarla memleketlerine gönderildikleri gibi⁷³ bunlara eski emlak ve arazileri verilmişti.⁷⁴

Rusya her ne kadar göçmen çekmek için yoğun çaba harcarsa da ülkesine gelenleri karşıladığında sert politikalar izleyebilmekteydi. Kendi ülkesine yerleşecek olanlar her şeyden önce birer sadık vatandaş olmayı kabul etmek zorundaydılar. Yeni vatandaşlar bu sadakatlerini edecekleri yeminle teyit ediyorlardı. Sonuçta ne olursa olsun Rusya'ya gelenler yüzlerce yıldır beraber yaşadıkları ülkenin ve insanların en büyük düşmanının toprağına yerleşiyorlardı ve bu baskı, Rusya'nın verdiği sözlere sadık kalmadığı zamanlarda da ters etki yapabilmekteydi. Bölgeye yerleşen göçmenler, daha hızlı bir entegrasyon için farklı köylere dağıtılıyorlardı. 1863'te arazi darlığı nedeniyle Kafkasya bölgesinde bugünkü Çeçenistan'ın kuzeyinde yer alan Stavropol'a bağlı Pyatigorsky'e giderek vatanlarını terk eden Şiranlı ve Koaslı kırk yedi gayrimüslim ailenin başına gelenler bu duruma önemli bir örnek teşkil etmektedir. Dokuz yıl boyunca yeni vatanlarında kalan bu aileler, bir türlü buraya alışmamışlardı. Pyatigorsky'e vardıklarında önce sadakat yeminine zorlanan muhacirler, farklı köylere birer ikişer dağıtıldıktan sonra kendilerine vadedilenden daha küçük arazilerle karşılaşınca yaptıkları işi sorgulamaya başlamışlardı. Rusya'ya gitmek için varını yoğunu satan göçmenler zor durumda kalmışlardı. Ayrıca Rus köylüleri ile aralarındaki ahlak ve kültür farklılıkları Rus hükümetinin asimilasyon politikalarındaki sert tutumuyla birleşince göçmenler için tek çıkar yol Osmanlı topraklarına geri dönmektir. Osmanlı İmparatorluğunun Tiflis Başkonsolosluğuna başvursalar da göç eden kırk yedi Hristiyan ailenin Osmanlı tabiiyetine geçecekleri hususunda devletin şüphesi bulunmaktaydı. Bu nedenle göçmenlere Rus tabiiyeti ile gelebilecekleri söylenmiş ve Rus tabiiyetinden çıkmalarından sonra Muş tarafına iskân ettirilmeleri kararlaştırılmıştı.⁷⁵

Rusya topraklarına doğru yapılan göçlerin yoğunlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu sosyal ya da ekonomik tedbirler almaktan ziyade göçmenleri girişecekleri faaliyetin telafisi olmayan sonuçlar konusunda uyarmaktan başka bir şey yapamamaktaydı. Önceleri göç etmek isteyenler için prosedür, bağlı oldukları vilayetten izin almak şeklinde iken; 1886'dan itibaren vilayet izni yeterli olmaktan çıktı. Osmanlı topraklarından göç edecekler; artık doğrudan hükümetten izin almak zorundaydılar. Göç etmek isteyenler, bu kuralı ihmal ederlerse firari sayılacaklardı.⁷⁶

⁷² BOA.A.MKT.MHM 434-61 (26 L 1285/9 Şubat 1869).

⁷³ BOA.İ.HR 236-13998 (28 Z 1285/11 Nisan 1869).

⁷⁴ BOA.İ.HR 236-13998 (28 Z 1285/11 Nisan 1869).

⁷⁵ BOA.HR.ID 26-7 (5 Teşrin-i Evvel 1288/17 Ekim 1872); HR.TO 88-94 (15 Haziran 1872); Ş.D. 2397-22 (6 S 1289/15 Nisan 1872); Ş.D. 2400-22 (14 Ş 1289/17 Ekim 1872).

⁷⁶ BOA. DH.MKT 1377-29 (12 S 1304/10 Kasım 1886); DH.MKT 1391-26 (15 R 1304/11 Ocak 1887).

Göçmenlerin askerlik vergisini ödemediği kaçmaya çalışmalarını önlemek amacıyla 1886'dan itibaren pasaport işlemlerinin daha sıkı bir şekilde yapılması Karadeniz'deki yerel yöneticilere sık sık tembihlenmekteydi. Mesela Ordu'dan askerlik bedellerini ödemeyen yüz yirmi kişiden mürekkep kırk dört hanenin Rusya'ya göç etmesinden sonra gideceklerine pasaport şartlarına uygun olarak pasaport verilmesi ve yerleşme amacıyla gidecek olanlara da ayrıca ona göre muamele yapılması emredilmişti.⁷⁷ Diğer taraftan pasaportsuz şekilde Osmanlı sınırını aşan birçok kaçak gayrimüslim göçmen bulunmaktaydı. Kars Şehbenderliği bu kaçak göç dalgasının engellenememesini gümrük memurlarının sivil kökenli olmalarına bağlamaktaydı. Gümrük memurlarının ikaz edilmesinden sonra⁷⁸ Rusya'ya göç edip de altı ay içerisinde dönmeyenlerin arazi ve emlaklarının mahlûl sayılmasına karar verildi.⁷⁹ Ayrıca kaçışlar sadece kara yoluyla yapılmamaktaydı. Gemi kaptanları bu işi ticarete dönüştürmüşlerdi ve çok sayıda pasaportsuz göçmeni Rus sahillerine ulaştırmaktaydılar. Osmanlı Devleti bunun önüne geçme adına pasaportsuz kişileri Rusya'ya kaçırarak gemi kaptanlarına beş ile on Osmanlı altını; kayıkçı ve sahiplerine de iki Osmanlı altını ve hepsine bir haftadan on beş güne kadar hapis cezası verme kararı aldı.⁸⁰

Karadeniz bölgesinden Rusya topraklarına yapılan göçlere ilişkin devlet tarafından alınan tedbirlerin yanında bölgenin ileri gelen eşrafının da kendince bir takım bireysel çabaları söz konusuydu. Terme'de yaşayan Çukardarzade Hacı Mehmet Efendi adlı bir eşraf otuz kadar Ermeni ailenin Rusya'daki akrabalarının teşvikleri ile oraya göç etme isteklerinin olduğunu öğrenince Terme civarında sahibi olduğu araziye bunlara bedelsiz şekilde vermişti. Çünkü bu Ermeniler göç sebebi olarak işleyebilecekleri arazilerinin olmayışını ileri sürmüşlerdi. Mehmet Efendi, bu hareketi ile bu Ermeni ailelerin göçüne engel olmayı başarmıştı.⁸¹

Sonuç

Osmanlı coğrafyası ile Çarlık Rusya'sı arasında on dokuzuncu yüzyılda vuku bulan karşılıklı demografik akış sadece siyasal ve askeri gelişmelere bağlı bir olay değildi. Bu yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik şartların kötüye gidişi ile beraber Çarlık Rusya'sının bu alanlardaki gelişimleri mevcut demografik düzenin değişimi-

⁷⁷ BOA.DH.MKT 1391-26 (15 R 1304/11 Ocak 1887).

⁷⁸ BOA.DH.MKT 1576-51 (15 R 1306/19 Aralık 1888).

⁷⁹ BOA.DH.MKT 1410-87 (12 B 1304/27 Mart 1887).

⁸⁰ BOA.Ş.D. 1842-6 (8 R 1307/2 Aralık 1889).

⁸¹ BOA.DH.MKT 1372-46 (17 M 1304/16 Ekim 1886); DH.MKT 1400-51 (23 Ca 1304/17 Şubat 1887); DH.MKT 1411-110 (17 B 1304/11 Nisan 1887).

ne önemli katkılar sağlamıştır. Karadeniz bölgesi açısından bakıldığında özellikle 1860'lı yıllardan sonra tarım arazilerinin yetersizliği ve verimsizliği, vergilerin dağılımı ve tahsisinde yaşanan adaletsizlikler gibi hususlar ekonomik sorunların ağırlığını artırıyordu. Bunun yanında Kafkasya'dan gelen muhacirlerin bölgeye uyum sürecinde yaşanan zorluklar, asayişin kötüye gidişi hususlar da sosyal dengeyi ciddi anlamda sarsmaya başlamıştı. Bu huzursuzluk Müslümanlar kadar gayrimüslimleri de etkilemişti. Yaşanan gelişmelerden mustarip olan gayrimüslimler tam da Rusya'nın kendi nüfus ve iş gücü açığını karşılama adına ihtiyaç duyduğu kitleyi oluşturmaktaydı. Yüzyılın ilk yarısında savaş vasıtasıyla nüfus çekmeye çabalayan Rusya, Kırım Savaşı sonrası dönemde gayrimüslimler arasında zaman zaman din görevlilerini de kullanarak, ekonomik ve sosyal vaatlerle göç propagandası yapma yoluna gitmişti. Hatta kendi topraklarına gelen tüccar ve mevsimlik işçi konumunda olanlara yönelik propagandayı da ihmal etmedi. Propagandaya maruz kalanlar ya da Rusya'nın cazibesine kapılanlar, aileleri ile birlikte yakın akraba çevresi ve köylerini de göçe teşvik etmekteydiler. Bu sebeple incelenen dönemde bireysel göçlerden ziyade toplu göçlerin olduğu görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu ise gayrimüslim nüfusun Rusya'ya doğru akışını engelleme adına bir takım tedbirler almışsa da bunlar sorunun temelinde yatan nedenlere değil odaklanmadan göç edenlerin gidişlerini zorlaştırmaya yönelikti. Dolayısıyla alınan tedbirlerden bir süre sonra kaçak yollarla yapılmaya başlayan göçün dalgası sadece yüzyıl boyunca değil, imparatorluğun sonuna kadar devam etti.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri****Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM) 428-9 (13 Ş 1285/29 Kasım 1868); 430-51(11 Ş 1285/27 Kasım 1868); 431-8 (24 Ş1285/10 Aralık 1868); 431-45 (27 N 1285/11 Ocak 1869); 436-93 (16 Za 1285/28 Şubat 1869); 434-61 (26 L 1285/9 Şubat 1869); 485-51, Lef 3 (17 Ca 1296/9 Mayıs 1879); 727-10, Lef 2, (8 Za 1310/24 Mayıs 1893).

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilâyet (A.MKT.UM) 468-48 (17 L 1277/28 Nisan 1861); 519-67 (22 Ca 1278/25 Kasım 1861).

Babîlî Evrak Odası (BEO) 3-171 (11 L 1309/12 Mayıs 1892); 69-5117 (20 S 1310/13 Eylül 1892); 567-42510 (14 Ş 1312/10 Şubat 1895); 1334-100044 (25 S 1317/5 Temmuz 1899); 1402-105089 (11 B 1317/15 Kasım 1899); 1433-107407 (20 N 1317/24 Aralık 1899); 2371-177807 (5 Ca 1322/18 Temmuz 1904).

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR) 111-16 (23 Nisan 1295/5 Mayıs 1879); 130-3 (2 Ra 1302/20 Aralık 1884).

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT) 1372-46 (17 M 1304/16 Ekim 1886); 1377-29 (12 S 1304/10 Kasım 1886); 1391-26 (15 R 1304/11 Ocak 1887); 1400-51 (23 Ca 1304/17 Şubat 1887); 1410-87 (12 B 1304/27 Mart 1887); 1411-110 (17 B 1304/11 Nisan 1887); 1422-112 (3 N 1304/27 Nisan 1887); 1440-8 (26 Za 1304/16 Ağustos 1887).1526-29 (19 Za 1305/28 Temmuz 1888); 1555-39 (11 S 1306/17 Ekim 1888); 1576-51 (15 R 1306/19 Aralık 1888); 2235-160 (12 R 1317/20 Ağustos 1899); 2268-3 (6 B 1317/10 Kasım 1899); 2329-11 (5 Z 1317/6 Nisan 1900).

Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Müteferrik (DH.TMIK.M) 79-47, Lef 4, (19 Kanunuevvel 1315/31 Aralık 1899).

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD) 26-7 (5 Teşrin-i Evvel 1288/17 Ekim 1872).

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT) 233-68 (14 Ş 1274/3 Nisan 1858); 234-10 (2 C 1274/18 Ocak 1858); 251-95 (11 M 1275/21 Ağustos 1858); 260-32 (2 Ra 1275/10 Ekim 1858); 350-30 (9 Ra 1277/25 Eylül 1860).

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS) 1340-2 (14 Kasım 1867); 1340-34 (30 Aralık 1873).

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO) 88-94 (15 Haziran 1872); 229-54 (30 Mart 1858); 231-46 (21 Aralık 1858).

İrade Dâhiliye (İ.DH) 1319-54 (25 B 1312/22 Ocak 1895).

İrade Hariciye (İ.HR) 236-13998 (28 Z 1285/11 Nisan 1869).

İrade Meclis-i Vâlâ İ.MVL 478-21649 (27 Ra 1269/8 Ocak 1853); *482-21870* (8 N 1279/27 Şubat 1863); *546-24521* (13 Ş 1282/1 Ocak 1866).

Meclis-i Vâlâ MVL 448-15 (19 S 1281/24 Temmuz 1864); *1058-12* (14 Ş 1284/11 Aralık 1867).

Şura-yı Devlet (Ş.D.) 1842-6 (8 R 1307/2 Aralık 1889); *Ş.D. 2397-22* (6 S 1289/15 Nisan 1872); *2400-22* (14 Ş 1289/17 Ekim 1872).

Yıldız Perâkende Askerî Maruzat (Y.PRK.ASK) 10-10 (16 M 1299/8 Aralık 1881).

Araştırma Eserleri

Acar, K., *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimine Rusya, İletişim, İstanbul* 2014.

Açıkses, E., - Güher, E., "Arşiv Belgeleri Işığında Anadolu'dan ABD'ye Ermeni Göçü (Elazığ/Harpüt İli Örneği)", *Yeni Türkiye*, 61, 2014, ss.1138-1147.

Akter, A., *Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

Bartlett, Roger P., *Human Capital, The Settlement of Foreigners in Russia 1762-1804*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.

Baş, Ahmet İ., *Demographic Engineering: Bulgarian Migrations from the Ottoman Empire to Russia in the Nineteenth Century*, Bilkent Üniversitesi (Unpublished Master Thesis), Ankara 2015.

Belozerov, Vitaly S.- Galkina, Tamara A.- Kolossov, Vladimir- Touroun, Pavel P., "Les diasporas arménienne et grecque dans la mosaïque ethnique du Caucase du Nord (Province de Stavropol, Russie)", *Revue européenne des migrations internationales*, 14/3, ss.103-125.

Bespalov, S. V., *Politika Ekonomiçeskoj Modernizatsii Rossii v Diskussiyah Kontsa XIX-Naçala XX Vekov*, Izdatelstva Samarskova Nauçnova Sentra RAN, Samara 2004.

Beydilli, K., "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Göçürülen Ermeniler", *Belgeler*, 13/17, Ankara 1988, ss.365-434.

Bruneau, M., "Territoires de la diaspora grecque pontique", *Espace géographique*, 23/3, 1994, ss.203-216.

Bryer, A., "The Crypto-Christians of the Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond", *Deltio Kentrou Mikraasiatikon Spoudon*, 4, 1983, ss.13-68.

Buneeva, E. N., *Krupnoe Pomeşiçe Hazyaistva Rossii v Kontse XVIII- Pervoi Polovine XIX Veka*, Aftoreferat, Voronej, 2002.

Carrère d'Encausse, Hélène, *Tamamlanmamış Rusya*, Çev. Reşat Uzmen, Ötügen, Ankara, 2003.

- Chirikba, V.A., “Armenians and Their Dialects in Abkhazia”, *Studies in Slavic and General Linguistics, Vol. 33, Evidence and Counter-Evidence: Essays in honour of Frederik Kortlandt*. Volume 2: General Linguistics (2008), ss.51-67.
- Clay, C., “Labour Migration and Economic Conditions in Nineteenth-Century Anatolia”, *Middle Eastern Studies, Vol. 34, No. 4, Turkey before and after Atatürk: Internal and External Affairs* (Oct., 1998), ss.1-32
- Çapraz, H., *Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19. Yüzyıl)*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2012.
- Demirel, M., “Artvin ve Batum Göçmenleri (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’ndan Sonra)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları*, 40, 2009, ss.317-340.
- Erdoğan, S., “İngiltere’de Yaşayan Türk Sığınmacılar, Sığınma Arayanlar İltica Etme Nedenleri ve Karşılaştıkları Güçlükler”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-Dergisi*, 11 Şubat 2007, <http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/makaleler/serdogan.pdf> (17.02.2017), s.3.
- Gülsoy, U., “Cizye”, *DİA*, 19, TDV, İstanbul 1999, ss.185-190.
- Güneş, M., “Kafkasya Muhacirlerinin Karahisar-ı Sahib’de İskânı ve Karşılaşılan Sorunlar (1861-1895)” *Tarih Okulu*, 7/XVIII, 2014, ss.421-452.
- İnalcık, H., “Tanzimatın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Bellekten*, XXVIII/112, TTK, Ankara 1964, s.622-649.
- İpek, N., “Anadolu’dan Amerika’ya Ermeni Göçü”, *OTAM*, 6, 1995, ss.257-280.
- Kabuzan, V. M., *Narodonaseleniye Rossii v XVIII-Pervio Polovine XIX v, İzdatelstva Akademii Nauk SSSR*, Moskva: 1963.
- Karpat, K. H., “The Ottoman Emigration to America, 1860-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, 17/2, 1985, ss.175-209.
- Karpat, K. H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş, İstanbul 2010.
- Karpozilos, A., “The Greeks in Russia”, Richard Clogg (ed.), *The Greek Diaspora Twentieth Century*, Palgrave Macmillan, Basingstoke 1999, ss.137-157.
- Klein, N. L., *Ekonomičeskoe Razvitie Povoljya v Kontse XIX-Naçale XX Veka, İzdatelstva Saratovskovo Universiteta*, Saratov 1981, s.15-16.
- Kurat, A. N., *Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, TTK, Ankara 2010.
- Nikolopoulos, I., *Greki i Rossiya XVII-XX vv*, Rossiskaya Akademiya Nauk, Sankt Peterburg, 2007.
- Özcan, A., “İâne”, *DİA*, 19, TDV, İstanbul 1999, s.228-232; Ali Akyıldız, “Tanzimat”, *DİA*, 40, TDV, İstanbul 2011, s.1-10.
- Özcan, T., *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

- Özkan, S. H., "Osmanlı Devletinden Gürcistan'a Ermeni Göçü ve Tiflis'te Ermeni Faaliyetleri (1878-1915)", *Yeni Türkiye*, 62, 2014, ss.1800-1809.
- Papoulidis, C., "Les Grecs de Russie au 19e siècle et au début du 20e", *Balkan Studies*, 32/2, 1991, ss.235-270.
- Petsalis-Diomidis, N., "Hellenism in Southern Russia and the Ukrainian Campaign: Their Effect on the Pontus Question (1919)", *Balkan Studies*, 13, 1972, Thessaloniki, ss.221-263.
- Pratsinakis, M., *Contesting National Belonging: An Established-Outsider Figuration on The Margins of Thessaloniki, Greece*, University of Amsterdam (Unpublished Phd Dissertation), Amsterdam, 2013.
- Riasanovsky, Nicholas V.-Stenberg, Mark D., *Rusya Tarihi, Başlangıçtan Günümüze*, Çev. Figen Dereli, İnkılap, İstanbul 2014.
- Ryazanov, V. T., *Ekonomika Razvitie Rossii XIX-XX vv*, SPBGU (СПБГУ) 1998.
- Saydam, A., *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK, Ankara 2010.
- Sonyel, S. R., "The Protégé System in the Ottoman Empire and Its Abuses", *Belle-ten*, LV/214, Ankara 1991, ss.675-686.
- Şimşek, E., "18. Yüzyılın Sonunda Rusya'nın İskân Politikaları ve Osmanlı Rumlarının Rusya'ya Göçü", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 31/2, 2016, ss.543-568.
- Xanthopoulou-Kyriakou, Ártemis, "Metanastéfseis Ellínon ston Káfkaso katá ton 19oaióna" (Greek Migrations in the Caucasus in the 19th Century), *Deltío Kéntrou Mikrasiatikón Spoudón*, (Centre for Asia Minor Studies) 10, Athína, 1993, ss.91-172.
- Yılmaz, Ö., *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Libra, İstanbul 2014.
- Zeynalova, S., *Formirovaniye Yevropeyskikh Etnicheskikh Obshchin Na Kavkaze (XIX-Pervaya Polovina KHX Vv.)*, Natsional'naya Akademiya Nauk Azerbaycana Institut Arkheologii i Etnografii, Baku 2010.

